

Henry David Jocelyn

Petrarca és a klasszikus dráma

A XV. századi tanult ember, akit – függetlenül attól, hogy ténylegesen tanított-e iskolában vagy egyetemeken – ma humanistának nevezünk,¹ és aki a klasszikus antikvitás reneszánszát Itália földjéről származtatta, Francesco Petrarcat mint az újjászületés felelősét tartotta számon.² A humanisták igen nagyra becsülték írásait – a népnyelvieket előnyben részesítve a latin művekkel szemben³ –, bármely általa kommentált vagy másolt antik szöveg különleges értékkel bírt a szemükben.⁴ Sajnálatos tény, hogy antik szövegekből álló gyűjteménye, amely Nagy Károly ideje óta a maga nemé-

¹ A „humanizmus” kifejezés helyes és helytelen használatáról lásd H. D. Jocelyn: Humanism and the Faculty of Arts of the University of Oxford between 1485 and 1603. In L. Rotondi Secchi Tarugi (ed.): *L'educazione e la formazione intellettuale nell'età dell'Umanesimo*. Milan, 1992. 49–61 (50–54).

² Lásd azt a beszámolót, amelyet Petrarca Niccolò Niccolinak tulajdonít, Leonardo Bruni 1401-es második *Dialogjájában* (57 Kirner): „cum hic uir studia humanitatis quae iam extincta erant, reparauerit et nobis quemadmodum discere possemus aperuerit” (míg ez a férfi az irodalom ismeretét, amely már eltűnőben volt, helyre állította, és ha mondhatjuk így, számunkra megnyitotta); Bruni saját megjegyzését az 1436-os *Vita di Dante Alighieri e di messer Francesco Petrarca*-ban: „fu il primo, il quale ebbe tanta grazia d'ingegno che riconobbe, e, riuoco in luce l'antica leggiadria dello stile perduto e spento”; Sicco Poletón *Scriptores illustrium latinae linguae*-ját (139): „qui et princeps et auctor fuit excitandi studii et poetici et omnis eloquentiae, ut que perdiu neglecta fuerant et quasi sopita dormierant, ea tandem mortalium ad cognitionem usumque redirent” (aki minden ékesszólás, költészet és a tudományokra való serkentés szerzője és feje volt, mivel azok már régóta feledésbe merültek, mintha mély álomban szunnyadtak volna, de visszatértek a halandók használatára és gondolkodásának serkentésére); Aeneas Silvius Piccolomini levelét, amelyet Niklas von Wyle-hoz írt 1452 júliusában (R. Wolkan *led. i. Der Briefwechsel des Aeneas Silvius Piccolomini, III. Ableitung, Briefe als Bischof von Siena* I. Vienna, 1918, no. 47. 100–101): „olim eloquentia mirum in modum floruit, postea iacuit multis annis ab Augustino et a Ieronimo usque ad Petrarcham, deinde extollere caput cepit et iam ita elucet, ut Ciceronis temporibus equata uideatur” (egykor az ékesszólás csodálatos módon virágzott, majd Augustinus és Jeromos jóvoltából beteg fekdét sok éven át egészen Petrarcaig, majd fejét emelni kezdte, és olyan ragyogás töltötte el, mint egykor Cicero idejében); valamint Paolo Cortesi véleményét a *De hominibus doctis*-ben 1489-ből (114–115. Ferrau): „fuit in illo ingenii atque memoriae tanta magnitudo ut primus ausus sit eloquentiae studia in lucem reuocare: nam huius ingenii affluentia primum Italia exhilarata et tamquam ad studia impulsa atque incensa est” (oly sok tehetség és emlékezetében akkora nagyság élt benne, hogy elsőként merészelte újra életre kelteni az ékesszólás művészetét: ezen tehetségnek bősége először Itáliában virágzott fel és a tudományok megismerésére gyűlt).

³ Eredeti írásainak iskolai használatáról lásd G. Billanovich: Giovanni del Virgilio, Pietro da Moglio, Francesco da Fiano. *IMU* 6, 1963. 203–234; A. Sottili: Il Petrarca autore universitario. In G. Padoan (ed.): *Petrarca Venezia e il Veneto*. Firenze, 1976. 223–241. Kritikusabb megközelítéssel találkozunk Bruni 1401-es *Dialogjájában* (35–37 Kirner). Vö. Piccolomini megjegyzésével (*Comm.* 2.30, 152. van Heck): „cui uix parem inueniremus si Latina eius opera his quae tusco sermone conscripsit aequari possent” (hozzá hasonlót alig találunk, hiszen latin nyelven írott művei legalább olyan jók, mint azok, amelyeket népnyelven írt).

⁴ Gondoljunk arra az öröme, amelyet Pier Candido Decembrio fejezett ki Princivalle Lampunganinak 1465. szeptember 24-én, egy Petrarca által készített Terentius-szöveg kézbevételekor (*Syll.* 3, no. 233). Lorenzo Valla következetesen kiegészítette Petrarca Lívius-másolatában található jegyzeteit (cod. London, Brit. Libr. Harl. 2493; G. Billanovich: Petrarch and the Textual Tradition of Livy. *JWCI* 14, 1951. 137–208). Angelo Poliziano és mások úgy vélték, hogy a cod. Firenze, Bibl. Laur. 47.7-ben található, Cicerónak tulajdonított *Epistulad ad familiares*-t Petrarca írta (*Miscellaneorum centuria prima*. Firenze, 1489, cap. 25).

ben a legnagyobb volt egész Nyugat-Európában, szétszóródott 1374-ben bekövetkezett halála után.⁵

A IV–V. századi iskolákban nagyra becsült írók közül, akik ma is a minőségi latinitás forrásainak tekintendők,⁶ kiemelkedett a komikus poéta, Terentius⁷. Azután is, hogy Donatus öt Terentius-drámához írott kommentárja Suetonius biográfiájával együtt visszakerült Itáliába,⁸ Petrarcanak a költőről és műveiről írott bevezető tanulmányát még mindig folyamatosan másolták. Az 1471-ben kiadott nyomtatott szöveg előszó-vába is ez került.

A kérdés, hogy Petrarca milyen helyet foglal el az európai kultúrtörténetben, napjainkban ismét foglalkoztatja a kutatókat: tekinthetjük-e humanistának, vagy inkább elő-humanistának, esetleg mégis inkább a középkor embere, aki a gótika jegyében született, abban az időszakban, amit maga oly mélyen megvetett?⁹ Ez a tanulmány a kérdésnek csupán egy specifikus vonatkozását tárgyalja: Petrarca és a klasszikus dráma viszonyát.

Próza munkáiban számos utalást találunk nem csak Terentiusra és Plautusra, de a tragédiaíró Senecára is. Egy Seneca-mű XIII. századi másolatáról bebizonyosodott, hogy egykor Petrarca könyvtárát gyarapította.¹⁰ Számos XV. és XVI. századi Terentius-szövegről megállapítható, hogy Petrarca saját kezű másolatai, s jegyzetekkel is ő látta el ezeket.¹¹ Más könyvek margójára vetett jegyzeteiben is idéz antik drámaírókat.¹² A *res familiares* tárgykörben írott egyik levelében ránk maradt öt szó az általa komponált komédiából, amely a *Philologia Philostrati*¹³ címet viselte. Ha tárgyilagosan szemléljük ezt az anyagot, véleményem szerint arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a klasszikus dráma szemszögéből nézve Petrarca inkább a XIII. századi szemlélet képviselőinek táborába tartozik, mint a XV. századiakhoz.

⁵ Könyvek iránti rajongását bizonyítja a *Fam.* 3.18.2. Megfogalmazódott benne az ötlet, hogy a Velencei Köztársaságra hagyományozza gyűjteményét (1362. augusztus 28-án kelt levele fennmaradt a Nagytanács jegyzőkönyvében, miután elfogadták a könyveket), amely alkalmas lett volna egy olyan közkönyvtár megalapozásához, mint az alexandriai vagy a római könyvtárak voltak egykoron (vö. *Rem.* 1.43, *Epist. Var.* 43, *Sen.* 1.4).

⁶ A szerzők egyéni megítélése változó volt. Cicero jó véleménye óvta Terentiust. Erről általában lásd R. Sabbadini: *Storia del ciceronianismo e di altre questioni letterarie nell'età della Rinascenza*. Turin, 1885.

⁷ Egyik a négy szerző közül, akik az *exempla elucotiorum* (az ékesszólás példáját) testesítették meg Arusianus Messius számára.

⁸ Lásd R. Sabbadini: Il commento di Donato a Terenzio. *SIFC* 12, 1984. 1–134 (16–20); vö. *Storia e critica di testi latini*. Catania, 1914. 197–245 (206–245).

⁹ Lorenzo Valla volt az első, aki az *Elegantiae* harmadik könyvében a gótikus terminust lekezelő értelemben használta (lásd R. Pfeiffer: *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*. Oxford, 1976. 35). Petrarcanak a saját kortársaival és az előző századok emberével szemben táplált ellenszenvéről lásd *Rer. mem.* 1.37, 2.36.2, 3.93.7.

¹⁰ Lásd 23. jegyz.

¹¹ Lásd lent, 34. 37. 53., 54. jegyz.

¹² Lásd P. de Nolhanc: *Pétrarque et l' Humanisme* I. 2. ed. Paris, 1907 (1. ed. Paris, 1892). 157–158, 183. Petrarca könyvei és ezek utódirodalma közül sokkal több került beazonosításra Nolhanc ideje óta. Legújabban L. D. Reynolds: The transmission of the *De finibus*. *IMU* 35, 1992. 1–30 (25–6 on cod. Madrid, Bibl. Nat. 9116). Terentiust sokkal gyakrabban idézi, mint Plautust vagy Senecát, de ritkábban, mint Cicerót és Vergiliust. Lásd G. Billanovich: Petrarca e Cicerone. In *Miscelanea Giovanni Mercati* IV. Città del Vaticano, 1946. 88–106 (94); E. Pellegrin: Nouveaux manuscrits annotés par Pétrarque à la Bibliothèque Nationale de Paris. *Scriptorium* 5, 1951. 265–278 (273); F. Rico: Petrarca y el „De vera religione”. *IMU* 17, 1974. 313–364 (330); C. Tristano: Le postille del Petrarca nel Vat. lat. 2193. *IMU* 17, 1974. 365–468 (378); P. Blanc: Pétrarque lecteur de Ciceron. Les scolies pétrarquiennes du *De oratore* et de *l'Orator*. *Stud. Petr.* 9, 1978. 109–166 (148).

¹³ *Fam.* 2.7.5. A teljes címhez lásd a levelet, R. Weiss, *Mod. Lang. Rev.* 43, 1948. 65–66.

A XV. század első felében híres tanárok, mint Guiniforte Barzizza Novarából¹⁴ és a ferrarai Guarino da Verona¹⁵ tanítványakkal az első betűtől az utolsóig elolvastatták Terentius komédiáit, s hamarosan alig akadt Itáliában iskola a régi kolostorokon kívül, ahol a komikus költő ne szerepelt volna a *curriculum*ban. Poliziano ajánlotta őt Piero de Medicinek 1481-ben, majd előadást is tartott az *Andriáról*¹⁶ a firenzei Studióban 1484–1485-ben.¹⁷

Az újonnan megtalált Donatus-kommentár általános szereposztása jelentősen különbözött Eugraphiusétól¹⁸ és a névtelen középkori kompilációktól¹⁹, de semmit sem tett, ami eltántorította volna a komédiák moralizáló és szükségszerűen retorikai megközelítésétől a hosszú ideje erre alapozó iskolákat. Ezzel szemben néhány XV. századi tanár radikális újítást vezetett be azzal, hogy rögtönzött színpadokon részleteket mutatott be a komédiákból tanítványaival.²⁰ Az idősebb komikus nyolc műve és a tíz, Senecának tulajdonított tragédia, melyek már a XIV. században kerengtek szerte Itáliában, ebben az időben a figyelem középpontjába került. A Németországból a Nikolaus Kues (Cusanus) által 1430-ban behozott tizenkét további Plautus-komédia nagy izgalmat váltott ki tudományos körökben.²¹ Vitruvius építészeti tanulmányai használható forrást nyújtottak az antik színház körülményeinek feltérképezéséhez,²² a század végére pedig a klasszikus drámák nyilvános és privát előadásai – mind eredeti latin nyelven, mind olasz fordításban – gyakorinak számítottak.²³ Az antik textusok,

¹⁴ Az ifjabbik Barzizza 1431-ben kifejtett véleményéhez lásd *Gasparini Barzizii Bergomatis et Guiniforti filii opera* II. Ed.: J. A. Furetti. Roma, 1723. 17–18. Az idősebb Gasparino írt kommentárokat Terentiushoz (lásd R. Sabbadini, *Arc. Stor. Lomb.* 13, 1886. 371).

¹⁵ Guarinoról és Terentiusról lásd R. Sabbadini: *La scuola e gli studi di Guarino Veronese*. Catania, 1892. 34–37, 143–144. Battista Guarino *De modo et ordine docendi ac discendi* című műve bemutatja, hogyan szervezte édesapja a curriculumot (lásd 10. fejt., 64–70. Piacente, Terentiusról és Plautusról).

¹⁶ Lásd 1481. április 3-án keltezett levelét (*Mostra del Poliziano nella biblioteca medicea laurenziana. Manoscritti, libri rari autografi e documenti* 23 sett. – 30 nov. 1954. Catalogo a cura di A. Perosa. Firenze, 1955. 158–159, n. 229).

¹⁷ Lásd Angelo Poliziano: *La commedia antica e l'Andria di Terenzio, appunti inediti*. Ed.: R. Lattanzi Roselli. Firenze, 1973. x–xii.

¹⁸ Vö. Wessner (az *Andria* prológusáról): „magis Terentii uirtus ad rationem rhetoricae artis accedit, cuius potentiam per comedias singulas ut possumus explicabimus.” (Terentius erénye inkább az ékeszlés művészetének ésszerűsége felé törekszik, melynek erejét egyes komédiákon keresztül szemlélve, ahogy tudjuk, megmagyarázzuk.)

¹⁹ Lásd R. Sabbadini: *Biografi e commentari di Terenzio. SIFC* 5, 1897. 189–327; E. K. Rand: *Early Medieval Commentaries on Terence. CPh* 4, 1909. 359–389; Y. F. Riou: *Essai sur la tradition manuscrite du „Commentum Brunisanum” des comédies de Terence. RHT* 3, 1973. 79–113; C. Villa: *La „Lectura Terentii”. I, da Ildemaro a Francesco Petrarca*. Padua, 1984. 1–189.

²⁰ Úgy tűnik, ezt eredeti, latin prózában írott szövegek használata előzte meg. Tito Livio de' Frulovisi által írott és velencei tanítványai segédletével 1432 és 1435 között előadott darabokról szól (C. W. Previté Orton: *Opera hactenus inedita T. Livii de Frulovisiis de Ferraria*. Cambridge, 1932. xx–xxix).

²¹ Lásd C. Questa: *Parerge Plautina, Struttura e tradizione manoscritta delle comedie*. Urbino, 1985. 169–242 (a *Per la storia del testo di Plauto nell' Umanesimo*, Roma, 1968 revidált kiadása); R. Capelletto: *La „Lectura Plauti” del Pontano*. Urbino, 1988. További bibliográfia olvasható H. D. Jocelyn: *Aeneas Silvius Piccolomini's Chrysisand the Comedies of Plautus. Res publica Litterarum* 14, 1991. 101–114 (112–113, n.14).

²² A mű először 1483 és 1490 között jelent meg nyomtatásban, Rómában. Vitruvius XV. századi elterjedéséről lásd L. A. Ciapponi esszéjét (lásd 32. jegyz.). Leon Battista Alberti kísérletet tesz a színház korai, 1452-es állapotainak ábrázolására *De re aedificatoria* című művében (Firenze, 1458), 8.7.

²³ Terentius Andriáját Giorgio Antonio Vespucci tanítványai adták elő Firenzében 1476-ban az iskolaszobában, Lorenzo Medici házában és a Signoria palotájában (lásd Piero Cennini levelének idézetét, V. R. Giustiniani: *Alamanno Rinuccini, 1426–1499: Materialien und Forschungen zur Geschichte des florentinischen Humanismus*. Köln–Graz, 1965. 236). A Stauble (*La commedia umanistica del Quattrocento*. Firenze, 1968. 200) szintén utal az 1478 és 1479-es Terentius- és az 1486-os és 1488-as Plautus-előadásokra. Az 1471 utáni római Plautus-előadásokról lásd W. Creizerachh: *Gesichte des neueren Dramas* II. 2. ed. Halle a S., 1918 (1. ed. 1901). 1–6, 16–17; Senecáról 1484 után lásd uo. 345–347.

amelyeket egyre inkább drámai szövegeknek, mint írott elbeszéléseknek tekintettek, erős érzelmi hatást váltottak ki. Sok egyházi nevelő, aki buzgón hangsúlyozta az iskolai fegyelem hagyományos formáját, rosszállását fejezte ki ezekkel szemben,²⁴ s be kell ismernünk, hogy a szerzetesi kárhóztatás gyakran hívebb képet festett az antik művek lelkületéről, mint a humanista méltatás.

Az, hogy valójában mi történt a drámával Itáliában vagy a Római Birodalom más területein Constantinus idejétől a XIV. század kezdetéig, hatalmas és sok vitát kiváltó témakör.²⁵ A II. és III. században született komédiáknak és tragédiáknak eredetileg teret adó nagy népünnepélyeknek a keresztény egyház politikai győzelme vetett véget. Az is kétséges, vajon az I. században tényleg előadásra kerültek-e Plautus és Terentius darabjai Pompei színházában vagy a Caesar és Augustus által emelt színházakban;²⁶ Seneca tragédiáit bizonyosan nem mutatták be még magánelőadáson sem.²⁷ Terentius művei a kései antikvitás iskolai tananyagában való túlélésüket valószínűleg annak köszönheték, hogy karakterükben oly nagyon különböztek a nyilvános színházakban közkezen forgó aktuális kéziratoktól.

A színházi szórakoztatók átvészelték ugyan a pogány vallási ünnepek száműzetését, de igen ritkán, sőt általában egyáltalán nem kérkedhettek műveltségre való törekvéssel. A dráma új formái jelentek meg mind keresztény, mind szekularizált környezetben. A pogány színházról és szerzőiről szóló feljegyzések fennmaradtak ugyan a köz- és magánkönyvtárak szétszóródása után, ezek közül azonban egyik sem volt túl terjedelmes. A vizigót Spanyolországban a VII. században Isidorusnak a pogány színházról és szerzőiről szóló feljegyzései²⁸ váltak alpművé és forrásá. Isidorus azonban, ezt hangsúlyoznunk kell, tudását könyvekből szerezte, és nem mindig értette pontosan, mit is talált valójában. Nagy hatású és sokféleképp magyarázható volt a tragédia és a komédia közötti különbségtétele – „a komédiák magánemberek cselekedeteiről szólnak, míg a tragédiák inkább köztársaságokról és királyságokról. A tragédiák témája rendszerint szomorú, míg a komédiáké vidám”²⁹ –, valamint a színház mint a prostitúció helyének leírása,³⁰ és egy bizonyítása, mely szerint a komikus és a tragikus költők

²⁴ Pl. Jacopo Passavanti egy lenti beszédében 1354-ben (*Lo specchio della vera penitenza*. 350. Lenardon), Giovanni da Prato 1450-ben (lásd *Oratoriones contra poetas*. Ed.: G. Ronconi. Firenze, 1972. 91–94), Alamanno Rinuccini 1473-ban (*Epist.* 31. 92 Giustiniani). Az Antonio Beccaria elleni, 1454 és 1474 közötti támadásokról lásd G. Ronconi: *Il grammatico Antonio Beccaria, difensore della poesia, e la sua „Oratorio in Terentium”*. In *Medioevo e Rinascimento Veneto con altri studi in onore di Lino Lazzarini* I. Padua, 1979. 397–426.

²⁵ Vö. H. Reich: *Der Mimus*. Berlin, 1903; E. K. Chambers: *The Medieval Stage* I. Oxford, 1903. 1–86; H. Craig: *English Religious Drama of the Middle Ages*. Oxford, 1955. 24–25; G. Brugnoli: *Teatro latino medioevale*. *RCMM* 3, 1961. 114–120; J. D. A. Ogilvy: *Mimi Scurrae Histriones*, Entertainers of the Early Middle Ages. *Speculum* 38, 1963. 603–619.

²⁶ Utalás a Marcellus- és Balbus-féle színházra. Donatus utalása a *Ter Andr.* 716-ban eléggé homályos. Afranius *Incidium* előadása, melyet Nero vitt színpadra, meglehetősen rendhagyó volt (Suetonius. *Ner.* 11. 2).

²⁷ A. W. Schlegel: *Ueber dramatische Kunst und Litteratur: Vorlesungen* II, 1. Heideburg, 1809. 27–28). Ezen mű megjelenése előtt kevesen osztották ezt a nézetet. Erről a véleményről hallgat Giambattista Giraldi, amikor saját magát Senecával hasonlítja össze a *Discorsi intorno al comporre dei Romanzi, delle Comedie e delle tragedie e di altre maniere di Poesie* című művében (Vinegia, 1554. 220–221).

²⁸ *Etym.* 8. 7, 18.42–51.

²⁹ „Comici priuatorum hominum praedicant acta; tragici uero res publicas et regum historias. Item tragicorum argumenta ex rebus luctuosus sunt, comicorum ex rebus laetis” (*Etym* 8.7.6). Vö. Uggcione da Pisa beszámolóját a *Deriuationes*-ban: „Differunt tragedia et comedia, quia comedia priuatorum hominum continet facta, tragedia resumit magnatum. Item comedia humili stilo describitur, tragedia alto.” (A tragédia és a komédia különbözőek, mivel a komédia az egyszerű emberek tetteit mondja el, míg a tragédia a főemberekét. Hasonlóan, a komédia egyszerű stílusban van megfogalmazva, míg a tragédia magasztosan.)

³⁰ *Etym.* 18.42.2. Glosszáriumok egyenlőségjelet tesznek a *theatrum* és a *lupanar* közé már a VIII. századtól (vö. CGL II 586.55. „Lupanar: domus meretricius uel theatrum”).

„megénekeltek” darabjaikat, míg mások eljátszották őket.³¹ Ilyen doktrínák terjedtek a XII., XIII. és XIV. században is, direkt módon és olyan enciklopédistákon keresztül, mint Uggiucone da Pisa. Orléans környékén, Franciaországban találunk egy sereg író, akik viszonylag rövid elbeszélő költeményeket írtak elégikus rímpárban az alacsony rangú komédiák hőseiről. A következő században Toscanában pedig Dante Alighieri adta a *Komédia* címet hosszú, népnyelven írott költeményének, amely a Pokolban, a Purgatóriumban és a Paradicsomban tett látogatásáról szól. Dante számára Vergilius *Aeneise* tragédia volt.³² A *De vulgarii eloquentia* című munkájának egyik sora és egy Cangrandéhoz írott levele³³ is arról tesz biznyságot, hogy Dante csupán egész jelentéktelen vagy semmilyen összefüggést nem látott az antik drámaírók művei és a színpad között.

A költészetéről szóló értekezés Diomedes *Ars grammatica*³⁴ című munkájának harmadik könyvében, ebben a középkor folyamán bizonyos területeken igen elterjedt műben³⁵ szilárd elkötelezettségről tesz biznyságot az elbeszélő és drámai költészet közti antik különbségtétel mellett,³⁶ amit Isidorus sokkal homályosabban közvetít.³⁷ A középkorban néhányan, mint a XII. században élt John Salisbury is, teljes mértékben tudatában voltak annak, hogy Terentius valójában színészek számára írta darabjait, előadás céljával.³⁸ Sokan azonban még különbséget sem tettek Terentius és más antik szerzők között az iskolai tananyagban. Olyanokkal is találkozunk, akik filozófusnak titulálták.³⁹ Nem mindegyik Terentius-kéziratban volt illusztráció, amely a szöveget előadó színészeket ábrázol.⁴⁰ Az ilyen reprezentációkat annak a doktrínának a fényében értelmezték, miszerint egy szereplő vagy valaki más recitálta a szöveget, miközben színészek jelenítették meg a felolvasott jeleneteket.⁴¹

Az 1200 és 1500 közötti időszakban több változás történt annál, mint ami a „comedia” szó kiejtésében végbement (*comedia* Dante szerint; *comédia* Giovanni Tortellinál, V. Miklós pápa könyvtárosánál). A klasszikus drámai költészet új megvilágításba került. Petrarca presztízse azok között, akik ezt a nézetet osztották, elég nagy volt ahhoz, hogy arra engedjen következtetni: volt valami köze a változáshoz. A megállapítás azonban ezzel még nincs bizonyítva. A XV. század embere saját ideáljaiból alkotott képet Petrarca személyéről, mi azonban nem engedhetjük meg, hogy ennek csillogása megtéveessen bennünket.

³¹ *Etym.* 18.44. Kontraszt Livius 7.2 8–10, *Val. Max* 2.4.4.

³² Lásd *Inf.* 20. 112–114.

³³ *Vulg. el.* 2.4.5–6; *Epist.* 13. 28. 32.

³⁴ *Gramm. Lat.* I. 482–492 (bizonyos értelemben Varro *De poematis*ból eredeztethető).

³⁵ A XV. század közepét megelőzően erről nem esik szó sem Észak-, sem Közép-Itáliában. Lásd R. Sabbadini: *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV.* Firenze, 1905. 112.

³⁶ *Gramm. Lat.* I. 482.13–25. Érdemes megjegyeznünk, Diomedes Vergilius első elogóját a *genus dramatica* sorolja.

³⁷ Vö. *Etym.* 8. 7. 11.

³⁸ *Poligr.* 1.8.

³⁹ Többek között Alain de Cambay és Walter Burley is. Landolfo Colonna egyik jegyzetében arról ír, hogy Terentius és Plautus darabjainak a *fabulae palliatae* őseredetű változatait görög filozófusok írták; lásd *cod. Vat. lat.* 7614, ff. 73v–74r C. Villa átíratában, *La „lectura Terentii”.* (19. jegyz.) 196–197.

⁴⁰ Az illusztrált kéziratokról lásd L. W. Jones, J. C. Morey: *The Miniatures of the Manuscripts of Terence Prior to the Thirteenth Century.* Princeton, 1931.

⁴¹ Calliopius doktrínájához lásd a költő életéről szóló beszámólót a XV. századi *cod. Nice.* *Bibl. mun.* 84 (I. Opelt, *ZPE* 74, 1988. 101–106). Jones és Morey Calliopius tévesen „kiadóként” említik azon kép alapján, ahol Calliopius felolvas egy könyvből a római közönségnek, mialatt maszkot viselő színészek gesztikulálnak a háttérben (153, n. 7, 165–167, 183, 216).

Mint ismeretes, Petrarca életének hetven éve alatt szert tett Plautustól az *Amphitruo*, az *Asinaria*, az *Aulularia*, a *Captivi*, a *Curculio*, a *Casina*, a *Cistellaria* és az *Epidicus* másolataira,⁴² Terentius mind a hat komédiájára,⁴³ a tíz Senecának tulajdonított tragédiára,⁴⁴ egy olyan ritmikus prózában írott darabra, amely Plautus *Aululariájának* mintájára készült i. sz. 400 körül (és a hagyomány szerint ezzel a művel azonosították)⁴⁵, és legalább néhány másolatra azokból a Comoediae-nak nevezett elbeszélő költeményekből, amelyek XII. századi francia szerzők tollából születtek⁴⁶. Az is köz tudott, hogy véleménye szerint a tragédiákat nem Néró nevelője írta,⁴⁷ hanem valaki más, s hogy Terentius komédiáit legalább kétszer lemásolta saját kezűleg⁴⁸. Plautust csak azután olvasta, hogy Terentiust megismerte,⁴⁹ és kezdeti lelkesedése ellenére nem tartott ki az idősebb költő tanulmányozása mellett.⁵⁰ Fennmaradt néhány Terentiushoz írott jegyzete, egy, a költőről írott életrajza, és darabjainak jellemzése.⁵¹ Nem túl sok, amit bizonyosan tudunk. Egykor úgy hitték, hogy Terentius darabjai meglehetősen későn kerültek a látókörébe.⁵² A bizonyosságok száma azóta sem gyarapodott túl sokat, de erősen él napjainkban az a meggyőződés, miszerint Terentiust már carpent-rasi iskolájában tanulta, komédiáiba mélyen beleásta magát, és egész életében szorgalmasan tanulmányozta, újra és újra alapos ismeretükről téve bizonyosságot, szemben Plautus darabjaival.⁵³ Az ifjúkori *Philologia Philostrati* Terentius ismerete nélkül érthetetlennek tűnne.⁵⁴ Sokan úgy kezelik a költő darabjainak felfogását, mint a korszellem kritikus ábrázolását, sokkal inkább, mint a múlt egyszerű, unalmas konzerválását.⁵⁵

⁴² Lásd lentebb, 26. jegyz.

⁴³ Lásd lentebb, 25., 27–29. jegyz.

⁴⁴ A cod. Escorial T. iii. 1 1 margináliájáról lásd O. Zwierlein, *Würzhb.*, Jahrb. N. F. 2, 1976. 181. n. 1; A. C. de la Mare, *JWCI* 40, 1977. 286–290.

⁴⁵ Cod Vatican city, Bibl. Apost. Vat. lat. 4929 Petrarca kezében volt 1335-ben; lásd G. Billanovich: *Dal' antica Ravenna alle biblioteche umanistiche. Aevum* 30, 1956. 319–353 (342).

⁴⁶ Ricci szerint Petrarca emlékezete összekeverti Vitale de Blois *Amphitruo*/Getáját Plautus *Ampitruójával*. *Inu. c. med.* 2. 230–232, 45 Ric.

⁴⁷ A *Fam.* 24.5 alfa-verziójának hozzáadása. Ezt a nézetet osztotta Boccaccio is (*Esposizioni sulla Comedia* IV 333, 252. Padoa) és Coluccio Salutati (Epist 3.8, l. 150. Novati). Lásd G. Martellotti: *La questione dei due Seneca da Petrarca a Benvenuto. IMU* 15, 1972. 149–169 (= *Scritti Petrarchesi*. Padua, 1983. 362–383).

⁴⁸ Mind a hat komédiát idézi a *Familiars* resben.

⁴⁹ A *Fam.* 4. 15. 9–11. 5. 14. 1 feltételezett új felfedezése. Plautus neve nem jelenik meg a cod. Paris Bibl. Nat. lat 2201 listáján.

⁵⁰ *Fam.* 22.2.11–12.

⁵¹ Lásd lent, 35–54. jegyz.

⁵² Vö. R. Sabbadini: *Biografi e commentatori di Terenzio. SIFC* 15, 1897. 315; Il primo nucleo della biblioteca del Petrarca. *RIL* l. 39, 1906. 369–388 (379); *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV: nuove ricerche*. Firenze, 1914. 158–159; La „Philologia” del Petrarca e Terenzio. *BFC* 22, 1915. 53–55; Note filologiche sul Secretum del Petrarca. *RFIC* 45, 1917. 24–37 (37); A. Foresti: Quando il Petrarca conobbe Plauto e Terenzio? *Athenaeum* II, 1923. 1–16 (= *Aneddoti della vita di Francesco Petrarca*. Brescia, 1928. 132–151; 2. ed. Padua, 1977. 140–153).

⁵³ U. Bosco (Il Petrarca e l'umanesimo filologico: Postille al Nolhanc e al Sabbadini. *Giorn. Stor. Lett Ital.* 120, 1942. 65–119, = *Saggi sul Rinascimento italiano*, Firenze, 1970. 173–216) Sabbadini és Foresti ellenében igen meggyőzően érvel. Vö. S. Prete: Plautus und Petrarca. *Gymnasium* 57, 1950. 219–224 (221); Plauto, Terenzio e il Petrarca. *Studi Petrarchesci* 5, 1952. 85–94. Vö. még Terenzio e le sue comedie: dal Petrarca al Poliziano. *Atti e Memorie dell' Arcadia Ser. III.* 8, 1981 (165–169); *Capitoli su Terenzio*. Sassoferrato, 1990. 20; S. Mariotti: La Philologia del Petrarca. *Humanitas* 3, 1950–1951. 196 (= *Scritti medievali e umanistici*. Rome, 1976. 120); A. Stauble: *La comedia umanistica*. 5, n. 23.

⁵⁴ A *Fam.* 7.16.6-ban (1351. április 6.) említi, hogy írt egy darabot *admodum tenera aetate*.

⁵⁵ Lásd C. Villa: *La „Lectura Terentii”*. (19. jegyz.) 191–216.

Petrarca teljesen tudatában volt annak, hogy Terentius és Plautus művei a színpad számára íródtak. Csodálta a Senecának tulajdonított tragédiákat,⁵⁶ de úgy tűnik, nem foglalkoztatta, milyen céllal készültek ezek a darabok. A színpadra gondolva láthatóan megelégedett Augustinus és Boethius megközelítésével.⁵⁷ Vitruvius színházról írott jegyzetei nem igazán érdekelték,⁵⁸ Terentius, Plautus és Seneca darabjaiban való jártasságát pedig nem szükséges eltúloznunk. Giovanni Boccacciohoz⁵⁹ írott levelében megerősíti, hogy olvasta Enniust (sic!), Plautust, Felixet (sic!), Capellát és Apuleiust csupán egyszer és futólagosan, némelyiket kivonatolta. Ugyanezen levélben nem említi sem Terentiust, sem Senecát azok között, akiket folyamatosan tanulmányozott. Két fennmaradt könyvlistája nem tartalmazza Terentius komédiáit.⁶⁰ Ezt jelzésértékűnek tekinthetjük: kevéssel 1333 előtt ezek a művek bizonyosan nem szerepeltek az általa legnagyobbra értékelt művek között.⁶¹ Az idézetek statisztikája félrevezető lehet, és nincs a birtokunkban megbízható index Petrarca latin nyelvű irodalmi műveiről, sem a klasszikus művekről készült kéziratos jegyzeteiről. Mégis, egyetlen rövid pillantás a *Rerum familiarum libri*⁶² nemzeti kiadásának indexére eligazít minket. Oszlopról oszlopra felsorolja a vergiliusi, horatiusi és ovidiusi referenciákat és idézetek helyeit. Még Lucanust is negyvenszer említi, szemben Terentius harminc, Plautus húsz és Seneca „tragicus” mindössze hét említésével. Plautus további idézetei leveleinek egy rövid időn belül írott csoportjában jelennek meg, míg Terentiuséi sokkal szerteágazóbbak, és más írásokból való idézetekkel is tovább bővülnek.⁶³ Másfelől igen figyelemreméltó, hogy ezek közül hány idézet kerül elő másodkézből, antik szerzőkön keresztül mint Cicero⁶⁴, Szent Jeromos⁶⁵ és Augustinus⁶⁶, akik iskolás éveikben merültek bele Terentius tanulmányozásába. Még Senecán keresztül is felbukkan egy, akinek ugyan nem sok idéznivalója van Terentiustól, de Petrarca különösen kedvelt szerzője volt.⁶⁷

⁵⁶ Vö. *Fam.* 4.16. „[...] tragoedias quae apud poetas profecto uel primo proximum locum tenent.” ([...] tragédiákat, amelyek a költőknél igencsak az első helyen állnak.)

⁵⁷ Augustinus, *Ciu.* 8.13.17–21 (ezen a helyen Platonnak a *ludi scenici*ről alkotott véleményét tárgyalja) és Boethius, *Cons.* 1.1.8 (aki a költészet Múzsáit *scenicae meretriculae*-nek nevezi) idézetként szerepelnek az *Inu. adu. med.* 3.270–285, 66 Ricciban (melynek állítása szerint Vergilius és Homérosz nem írtak színpadi költszetet). Összehasonlításként Boccaccio is tesz néhányszor említést a színpadról és a régi latin komédiáirókról (*Geneal.* 14. 14, 19, 723–725, 738–743 Romano).

⁵⁸ A széljegyzetek petrarcai eredete a cod. Oxford, Bodl. libr. Auct. F.5.7-ben. Lásd L. A. Ciapponi: *Il 'De Architectura di Vitruvio nel primo Umanesimo* (da ms. Bodl. Auct. F. 5.7). *IMU* 3, 1960. 59–99 (69–81).

⁵⁹ *Fam.* 22.2.11.

⁶⁰ Cod. Paris, Bibl. Nat. lat. 2201.

⁶¹ A „terminus ante quem”-et B. L. Ullman javasolja: *Petrarch's Favorite Books. TaphA* 54, 1923. 21–38 (= *Studies in the Italian Renaissance*, Rome, 1955. 117–137; 2. ed. 1973. 113–133).

⁶² Vol. X–XIII. Firenze, 1933–1942. V. Rossi művének utolsó kötetét az indexekkel együtt U. Bosco egészítette ki.

⁶³ A G. Billanovich által 1943-ban kiadott *Rerum memorandum libri* (Firenze, 1943) öt Terentius-idézetet alkalmaz (*Andr.* 60–61 a 3.63.2-ben /vö. Ausonius, *Lud. sept.* 67–68, 142–162/, *Phorm.* 203, *Andr.* 68, *Eun.* 732 a 3.93.2-ben /vö. Cicero, *Tusc.* 2.11, *Lael.* 89, *Nat. deor.* 260/), Plautustól semmit sem idéz, Seneca tragédiáiból két részletet, Lucanustól hetet, valamint nagy számban Vergiliustól, Horatiustól és Ovidiustól. *A De otio religiosót* G. Rotondi adta ki (Vatican, 1958). Utal Jeromosra (48), az *Epist* 57.5-re, mely szerint Vergilius és Terentius latin megfelelői Homérosznak és Meandernek, Vergiliust 17-szer, Terentiust egyáltalán nem idézi.

⁶⁴ Ciceróról és Terentiusról lásd W. Zillinger: *Cicero und die altrömischen Dichter*. Würzburg, 1911.

⁶⁵ Jeromosról és Terentiusról lásd H. Hagedahl: *Latin fathers and the Classics: a Study on the Apologists, Jerome and other Christian Writers*. Göteborg, 1958. 270–274.

⁶⁶ Augustinusról és Terentiusról lásd H. Hagedahl: *Augustine and the Latin Classics*. Göteborg, 1967. 337–381.

⁶⁷ *Haut.* 77 a *Fam.* 6.3.1–3 (Seneca, *Epist.* 95.5).

Az, hogy Terentius neve hiányzik a Paris. Bibli. Nat. lat. 2201-ből, Pierre de Nolhacot arra a következtetésre indította, miszerint 1337-ben Petrarca még mindig nem rendelkezett a komédiák másolatával.⁶⁸ A francia tudós mégis úgy gondolja, hogy a *Philologia Philostrati* előfeltételezi Terentius darabjainak ismeretét.⁶⁹ Remigio Sabbadini a Terentiuszal való megismerkedés időpontját 1345 és 1348 közé teszi,⁷⁰ míg Arnaldo Foresti 1342-re⁷¹. Ugo Bosco viszont általánosságban amellett érvel, miszerint Terentius ismerete a középkori iskolában annyira elterjedt volt, hogy Petrarca nem kerülhetett el a komédiákkal való találkozást Carpentrasban, s emellett Petrarca megjegyzései, amelyeket Cicero *Tusculanae Disputationes*éről tesz – „Terentiusba először a *Tusculanorum quaestionum* olvasása közben szerettem bele”⁷², illetve „Cicero, a te kiváló *Tusculanorum quaestionum*odat [...] már zsenge ifjúságomtól fogva jól ismertem”⁷³ – a kései dátumot kétségkívül cáfolják.⁷⁴

A terentiusi komédiák XIII. és XIV. századból fennmaradt kéziratainak száma azt bizonyítja, hogy ebben az időszakban sok iskola programjában szerepelt Terentius tananyagként.⁷⁵ Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy ez minden iskolára vonatkozik, sem azt, hogy elterjedt dolog volt egy-egy választott karakter kiemelt szövegeit olvasgatni. Dante Alighieri például tudott Terentius létezéséről, és a komédia egyik nagy letéteményeseként tartotta számon,⁷⁶ de sem a *Komédia*, sem más művei nem bizonyítják, hogy direkt módon ismerte volna.⁷⁷ A *Fam.* 3.18.4., úgy tűnik, teljesen az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit Bosco és követői képviselnek, vagyis azt, hogy Petrarca Terentius iskoláévei után ismerte volna meg. A *Tusculanae disputationes* nem volt tankönyv. Petrarca bizonyosan ismerte, és számtalanszor olvasta és többször idézte, mint Cicero bármelyik művét. A *Fam.* 3.18.4. egy idős ember visszaemlékezéseit állítja elénk. Ennek alapján azonban nem tudjuk megmondani, hogy a *Tusculanae disputationes* melyik olvasata indította őt arra, hogy Terentius drámáit kézbe vegye.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy annak ellenére, hogy az *Eun.* 41 felidézése a *Fam.* 4.3.3.-ban 1433-ra datálható, a kérdést nem érinti. Petrarca ismeretének forrása Szent Jeromos lehetett,⁷⁸ inkább, mint az aktuális Terentius-szöveg.

Azon őt szó ismerete, amely Petrarca saját ifjúkori *comoediájában*, a *Philologia Philostrati*ban maradt fenn, szintén nem segít. Boccaccio 1341-ben úgy vélte, hogy Petrarca példaképe Terentius volt.⁷⁹ Petrarca egy másik ismerőjétől, Pietro di Parmától maradt fenn az a történet, hogy amikor Petrarca összehasonlította saját komédiá-

⁶⁸ *J. m.* (9. jegyz.), I. 42, n. 2, 187–192; II. 293–296. De Nolhac 1337-ben alkotta a *terminus ante quem*et.

⁶⁹ *J. m.* (9. jegyz.), I. 189–190.

⁷⁰ *J. m.* (24. jegyz.).

⁷¹ *J. m.* (52. jegyz.).

⁷² „primus Terentii amorem ex *Tusculanarum questionum* lectione concepi”. *Fam.* 3.18.4

⁷³ „tuus Cicero *Tusculanorum quaestionum* titulo insignis [...], prima mihi aetate familiarissimus fuit”. *Fam.* 18.14.11

⁷⁴ *J. m.* (25. jegyz.). De Nolhac és Ireneo Sanesi (*La commedia* I. Milano, 1911. 61–64) már ekkor megállapították, hogy a *Philologia* feltételezi Terentius ismeretét.

⁷⁵ Lásd a fennmaradt kéziratok listáját: Villa: *La „Lectura Terentii”*. (19. jegyz.) 195–454.

⁷⁶ *Purg.* 22.97–99.

⁷⁷ *Inf.* 18.127–135 több következtelen értekezéshez szolgált alapul (vö. M. Barchiesi: *Un tema calssico e medievale: Gnatone e Taidè*. Padua, 1963; E. Paeratore: s. v. „Terenzio”. *Encl. Dantesca* 5, 1976. 569–570). Az *Epist.* 13.29-hez lásd C. Villa *i. m.* (8. jegyz.), 140–189. A „Terenzio (e Orazio) in Toscana fra IX e XIV secolo” (*SIFC* III 10, 1992, 1103–1115 /1109–1114/) polemikus H. A. Kelly: *Tragedy and Comedy from Dante to pseudo-Dante* (Berkeley – Los Angeles – London, 1988) című művével szemben.

⁷⁸ Lásd *Comm. in Eccles.* 1.9–10. 257 Adriaen.

⁷⁹ De uita et moribus dom. F. Petracchi. In A. F. Massera (ed.): *Opere latine minori*. Bari, 1928. 244.

it Terentiuséival, összetépte és elégette őket.⁸⁰ A modern megközelítések hasonlóan ellentmondásosak.

Vannak, akik a fennmaradt öt szót – „maior pars hominum expectando moritur”, azaz „az emberek nagy része haldoklik a vágyakozástól” – skandálják, elégikus *páros vers-sorként* értelmezve, úgy gondolva, hogy ez egy ugyanolyan válfajú kompozíció része, mint Vitale de Blois és mások komédiái a XII. századból.⁸¹ Mások ezeket a szavakat egy klasszikus mintájú darabból való, terentiusi mintára tervezett iambicus senarius-ként interpretálják.⁸² Noha a iambicus változat lehetségesnek tűnik, míg Pietro di Parma története, legalábbis abban a formában, ahogy ránk maradt, kétségesnek látszik, még mindig hiányzik az összekötő idea a *Philologia Philostrati* és Terentius komédiái között. Priscianus *De metris Terentiis* című műve, amely gyakran társult Terentius komédiáihoz a XIV. századi kiadásokban, s Horatius *Ars poeticája* is úgy emlegeti az antikok metrikai szabadosságát,⁸³ hogy az Petrarca szemében lehetővé teszi egy iambicus senarius felépítését úgy, hogy az ötödik versláb trocheus legyen. Ahogyan az az ön-idézet szövegösszefüggéséből megállapítható, bizonyos, hogy ezt a művet nem színpadra tervezte, inkább egy vigaszra szoruló barát számára, olvasásra. Két szabad születésű embert állít elénk: egyikük neve beszédes görög név, Philostratus, aki az *Eunuchus* Thrasójával állítható párhuzamba. A másik név Tranquillinus (kb. Nyugodtffi), latinsága miatt szinte lehetetlen párhuzamot lelni rá a klasszikus komédiában. Az öt idézett szó azt sugallja, hogy Tranquillinus a *tranquillitas animi* (a lélek nyugalma) példáját szimbolizálta. Az, hogy vajon Petrarca eredetileg a *Philologia* vagy a *Philologia Philostrati* címet adta a műnek, klasszikus párhuzam alapján szintén nem egyértelmű.⁸⁴ Ezen a ponton előkerül Martianus Capella művészeti Enciklopédiájának allegorikus hősnője – párhuzamban *Philologia* alakjával –, igen messzire kerülünk a klasszikus komédiával való kapcsolattól.⁸⁵ A beszélő nevek egy XII. századi elégikus komédiát idéznek fel, a *Babiót*, amelyben egy asszony, Petula és egy földműves szolga, Fodius jelenik meg.

Feltételezhetjük, ha mégoly halványan is, hogy legalább három másolat volt Petrarca tulajdonában Terentius komédiáiból. Az egyiket búcsúajándékként adta a savanyú

⁸⁰ M. Lehnerdt: Zu Petrarcas Komödie „Philologia”. *PhW* 55, 1935. 735–736, hozzáadva a jegyzethez cod. Milano, Bibl. Ambros. A 33 *Inf.* (1408-ban íródott), f. 5. A. Sabbadini hivatkozik (lásd l. jegyz.) egy másik változatra, amely a cod. London, Brit. Libr. Egerton 2909 (1419-ben írták), f. 113.

⁸¹ P. de Nolhac: *Pétrarque et l'Humanisme*. Paris, 1892. 156, n. 2; R. Sabbadini, *SIFC* 1. 5, 1897. 315, n. 3; *BFC* 22, 1915–1916. 53–54; M. Lehnerdt: Eine verlorene Komödie Petrarcas. *PhW* 43, 1923. 378–383 (379–382). A szóhasználat és a ritmika nem áll távol Horatius *Serm.* 2.3.121-től: *maxima pars hominum morbo iactatus eodem* (az emberek legnagyobb részét ugyanaz a betegség győtri). G. Carducci (*Le Stanze, l'Orfeo e le Rime di messer Angelo Ambrogini Poliziano*. Firenze, 1863. lxii) úgy gondolta, Petrarca ezt a művet prózában írta; G. Voight: *Die Weiderbelebung des Classischen Alterthums* I. 2. ed. Berlin, 1880. 156, n.1.

⁸² L. Havet, ap. P. de Nolhac: *i. m.* (9. jegyz.) I. 189, n. 2; S. Mariotti: *i. m.* (53. jegyz.) 193–203 (= *Scritt. med.* 117–127). W. Creizenach (*Gesichte des neueren Dramas* I. Halle a. S., 1893. 531) azt a lehetőséget említi, miszerint a szavak „ein mißlungener Trimeter”-t formálnak.

⁸³ A. Perosa (*Rinascimento* 3, 1952. 187) Petrarca elméletét és gyakorlatát Laurentius tanításából vezeti le. Laurentiusról lásd Villa: *La „lectura Terentii”* (viii. jegyz.). 237–259.

⁸⁴ Kivéve talán Pomponius *Philosophiáját*.

⁸⁵ R. Sabbadini, *BFC* 22, 1915. 53; M. Lehnerdt, *PhW* 43, 1923. 882, H. Kuch: *φιλολογος Untersuchung eines Wortes von seinem ersten Auftreten in der Tradition bis zur ersten berliefernten lexicalischen Festlegung*. Diss. Berlin, 1965 (Deutsche Ak. der Wiss. zu Berlin, Schr. f. Alt. XLVIII). 133; G. Bernardi Perini: La *Philologia* del Petrarca, Seneca e Marziano Capella. *Atti e mem. dell'Acc. Patavina di scienze, lettere ed arti* 83, 1970–1971. 147–169; G. Martellotti: Sulla *Philologia*. *Ann. della Sc. Norm. Sup. di Pisa* III I, 1971. 554–555 (= *Scritti petrarcheschi* /23. jegyz./I. 360–361).

kedélyű görög Leontius Pilatusnak 1363-ban.⁸⁶ A másodikat maga készítette 1358-ban. Ennek egy kódexben (Parma, Palat. Bibl. 1661) fennmaradt másolatából, amely 1470-ben készült, kimaradtak ugyan a marginális jegyzetek, de fennmaradt benne Petrarcanak a metrumok elkülönítésére tett kísérlete.⁸⁷ A harmadik saját kezű másolatot 1358 előtt készítette valamivel, Terentius műveinek összefoglalásaként. Ez utóbbi széles körben elterjedve élt tovább még azután is, hogy Donatus kommentárja viszszakerült Itáliába.⁸⁸

Az 1471-es velencei Terentius-kiadásban megjelent az ún. *Terentii uita excerpta de dictis d. F. Petrarcae*.⁸⁹ Apostolo Zeno 1752-ben azt állította, hogy angol könyvtárakban látott két Terentius-szöveget, amelyek Petrarca idejében születtek, és az ő kommentárjaival vannak ellátva.⁹⁰ J. B. van Praet 1812-ben látott hasonló szöveget.⁹¹ Erről kiderült, hogy nem más, mint a cod. Paris. Bibl. Nat. Nat. 10305, s ezt azonosította, többek között, Claudia Villa 1979-ben.⁹² A bejegyzés megerősíti, hogy egy Petrarca által készített másolatról van szó. A szöveg előtt a *Terentii uita* olvasható, számos jegyzet és a feltételezett metrikai határokat jelző jelölés található benne. Más, többé-kevésbé hitelesített kódexekben is található Petrarca-örökség: Montpellier Bibl. de l'Ec. d. Méd. 332 (1370. március 7.); London, Brit. Libr. Harl. 2525 (XIV. sz. vége), München Bayer Staatsbibl. Clm 258 (1445); Wolfenbüttel, Hez Aug. Bibl. 56.3.2 Aug. 4 (XV. sz. második fele).⁹³

A *Terentii uitában* semmi sem enged következtetni a kompozíció keletkezésének biztos időpontjára. Egy sor antik véleményt tartalmaz a költőről: Jeromos, *Epist.* 57.5.1–2, Servius, *Virg. Aen.* 1. 410 és egy, amelyet Cicerónak tulajdonítanak – „humanorum morum exacta notitia et ordo narrationis ab ipso etiam Cicerone laudatur et stili iucunditas et gratia” (az emberi erkölcsök pontos ismeretét, az elbeszélés rendjét, a stílus kedvességét és báját még maga Cicero is dicséri) –, amely némiképpen a *De orat.* 2.326–8-at idézi.

Uideant illa nam is postquam excessit ex ephebis'. Quam longa est narratio! Mores adulescentis ipsius et seruilis percontatio, mors Chrysydis, uultus et forma et lamentatio sororis, reliqua, peruarie

⁸⁶ Sen. 3.6.

⁸⁷ Megemlíti Irene Affo: *Memorie degli scrittori e letterati parmigiani* II. Parma, 1789. xlv. Lásd R. Sabbadini, *SIFC* 15, 1897. 316–318; A. Rossi: Un inedito del Petrarca: Il Terenzio. *Paragone* 15, 1964, no. 170. 3–23 (7–8) és C. Villa: Petrarca e Terenzio. *Stud. Petrarch.* 6, 1989. 1–22 (3).

⁸⁸ 1433 (Giovanni Aurispa talált egy másolatot Mainzban) és 1471 között a *Commentum* elterjedtsége kicsinek mondható. Lorenzo Valla látta az *Eunuchus*-ról szóló szkolionokat, de nehézségekre ütközött, mikor megpróbált a többihez hozzájutni (vö. In Antonium Raudensem Annotationum libellus 1444. In *Opera*. Basel, 1540. 396). Petrarca „Vita”-ját Giovanni di Pietro Paolo d'Ancona is lemásolta 1440-ben (Y.-F. Riou, *RHT* 1, 1971. 221–225), és még sokan mások ebben az időben.

⁸⁹ Az 1472-es római kiadást az egyik pre-petrarcai vitae nyitja meg. Petrarca értekezését a *Commentummal* együtt az 1476-os milánói kiadásban jelentették meg, valamint F. Lindeborg 1602-es kiadásának reprintjeiben, pl. J. A. Giles (1837). Stallbaum eltávolította ezt 1830-ban A. M. Westerhof kiadásából (eredetileg 1726).

⁹⁰ *Dissertazioni Vossaine, torno primo*. Velence, 1752. 4.

⁹¹ *Catalogue des livres imprimés sur velin avec date, depuis 1457 jusqu'en 1472, première partie, 1457-470* Paris, 1812. 206.

⁹² *Denique terentii dultia legimus acta*. Una lectura Terentii a S. Faustino di Brescia nel secolo IX. *IMU* 22, 1979. 1–44 (2–3). Lásd még *Stud. Petrarch.* 6, 1989. 9.

⁹³ A. Rossi, *Paragone* 15, 1964, no. 170 (35. jegyz.). 8–21. Lásd S. Prete, in S. Prete, R. Badali: *Icodici di Terenzio e quelli di Lucano nella Herzog Augusts Bibliothek di Wolfenbüttel*. Wolfenbüttel, 1982. 19–23; *Atti e Mem. Arcadia* III 8, 1981–1982. 166; L. Ceccarelli: *Primi Sondaggi sulla Tradizione manoscritta di Terenzio*. Roma, 1992. 14, 23. Villa élesen kritizálja Rossi levezetéseit (*Stud. Petrarch.* 6, 1989. 4–9).

iucundeque narratur. Quod si hanc breuitatem quaesisset – „effertur, imus, ad sepulcrum uenimus, in ignem imposita est”. Fere decem uersiculis totum conficere potuisset; quamquam hoc ipsum „effertur, imus” concisum est ita, ut non breuitati seruitum sit, sed magis uenustati. Quos si nihil fuisset, nisi „in ignem imposita est”, tamen res tota cognosci facile potuisset. Sed et festiuitatem habet narratio distincta personis et interpuncta sermonibus.

(Miatán kilépett az ifjúkorból, ezek tűnnek szembe. Milyen hosszú az elbeszélés fonala! Ifjúi erkölcssei, alázatos kérdései, Chrysidis halála, nővérének arca, alakja és siratása, és a többi, igen változatosan és kedvesen vannak ábrázolva. Mintha erre a rövidségre törekedett volna – „kiviszik, kikísérjük, a sírhoz megyünk, a máglyára teszik”. Alig tíz szóval szinte mindent kifejezett. Ez a két szó: „kiviszik, kikísérjük”, úgy van megfogalmazva, hogy rövidsége nem szolgál, sokkal inkább magasztos. Ha semmi más nem volna, csak ennyi: „máglyára teszik”, az egész történetet ki lehetett volna könynyedén találni. Ünnepeles az elbeszélés menete, személyek tekintetében rendezett, s illő mértékben osztják fel a párbeszédek.)

Az *elegantíára* vonatkozó utalás hiánya, ami néhány antik kritikust arra engedett következtetni, hogy C. Laelius írta a színdarabokat, egy 1345 előtti dátumot sugall, ekkor kerülhettek Cicero Atticushoz írott levelei Petrarca látókörébe.⁹⁴ Az a mód, ahogyan kifejezi ellenérzését Servius negatív Terentius-kritikájával szemben („sciendum tamen est Terentium propter solam proprietatem omnibus comicis esse praepositum quibus est quantum ad cetera spectat inferior”; tudnivaló, hogy Terentiust egyedi sajtósága miatt helyezik a költők elé, akiknél mégis sokkal mélyebbről tekint fel a többire), „quod ultimum omnibus quos legere potui comicis excussis Seruii pace non approbo” (miután végül minden komikust megvizsgáltam, akiknek olvasásához hozzájutottam, Serviuszal nem tudok békében egyetérteni), viszont azt sugallja, hogy már olvasott Plautust, noha ennek lehetőségét eddig az 1340-es évek második felére datálták.⁹⁵

A terentiusi kéziratok, melyek izgalomba hozták a Petrarca könyvtára után kutatókat és filológiai módszerének elemzőit, valójában szintén nem sokat árulnak el. A legtöbb esetben olyan anyagokkal dolgozott, amelyek az ún. γ típusú kéziratokhoz tartoznak: IX. századi, francia eredetű magyarázó jegyzetek, amelyek századokon át változatlan formában maradtak fenn. Kísérletet tett a metrikai határok bejelölésére, amelyre a korábbi, XIII–XIV. századi másolóknál nem akad példa – mivel a γ típusú szövegek kitöröltek mindenféle antik felosztást, de köztudott volt, hogy annak idején Terentius versben írt, s azok közül, akik kérdéses kézíratait tanulmányozták, senki sem volt képes felfedezni semmiféle általa használt felosztási elvet. Petrarca a szöveghez megjegyzéseket fűzött, de mivel a kézirat későbbi birtokosai szintén hozzáfűzték saját észrevételeiket, nem tudjuk bizonyosan elkülöníteni írásait. Ha a petrarcai és post-petarcai anyagot egységesnek tekintjük, az egész nem mutat semmiféle előrelépést a IX. századi francia tudósokhoz képest.

⁹⁴ A történet az *Att.* 7.3.10-re utal. Arról, hogy Petrarca megtalálta a veronai könyvtárban Cicero Atticushoz, bátyjához, Quintushoz és Brutushoz írott leveleit, lásd *Fam.* 21.10,16, *Var.* 25.

⁹⁵ Lásd fentebb, 26. jegyzet.

Terentiuszhoz írott bevezetőjéből Petrarca kihagyta a komédiák témakörében született IX. századi értekezéseket, a szöveganyag elrendezésének módját semmisnek tekintette. Az olvasóknak azt javasolta, hogy támaszkodjanak az antik szerzők *argumentumaira* és tanulmányozzák az elrendezést saját maguk. Egészséges javaslat, de aligha lehet szó a feltételezett fejlődésről, amit egyes kutatók napjainkban hirdetnek. A komikus stílus összetevőiről szóló értekezések behelyettesítése a Terentius személyes stílusáról szóló antik véleményekkel, bármennyire is érdekes lehet Petrarca saját írásmódjának elemzésekor, nem jelent előrelépést az antik dráma megértésében. Az azonban, amit a komikus költő életéről mond, sokkal jelentősebb újításnak számít.

A IX. században úgy hitték, hogy Terentius római szenátor volt: Q. Terentius Culleo, akit a karthágóiak fogságba ejtettek, s a győztes Scipio fedezte fel a római golyók között. Ez a hibás feltevés Orosiustól, Livius gondatlan, V. századi kizsákmányolójától származik, akinek műve a IX. században a római történelem abszolút forrását jelentette. A Terentius származásáról szóló igazság fennmaradt tradícióként,⁹⁶ de az ellentmondások árnyékába húzódott. Petrarca nem az egyetlen volt a maga idejében, aki rámutatott a Livius 30.43.11-ben és 45,5–6-ban, valamint a Valerius Maximus 5.2.5-ben és Jeromosnál (Eusebius, *De temporibus*)⁹⁷ fellelhető szenátorok listájára. Terentius műveiről írott összefoglalójában⁹⁸ azonban a római történelem újszerű megközelítését fedezhetjük fel: őszinte törekvést arra, hogy a gótikus ködön átlépve visszatérjen az antik forrásokhoz. Más és jobb példák is akadnak olyan történelmi módszerre, amely megérdemli az „új” jelzőt. Hogy vajon mindez a komédia és a komikus költők újfajta megközelítését jelenti, vagy a komédiáról szóló tudomány újfajta megközelítését, talán kétséges. Petrarcanak a magáról Terentiusról szóló történelmi hagyománnyal szemben tanúsított kritikus hozzáállása egy, a Calliopius személyére vonatkozó hiszékenységi vonulat mellett jelenik meg. A γ szövegek lábjegyzeteinek tanúsága szerint ő volt az az ember, aki a komédiákat „recensuit” (recitálta). A IX. századi kommentátorok szerint ő volt a Terentius által alkalmazott „recitator”, s úgy képzeltek, hogy a szövegeket egyetlen ember olvasta fel, nem pedig a szerepekre kijelölt színészek adták elő felolvasva.⁹⁹ Petrarca nem akadémizálódott.¹⁰⁰

Servius Terentiusról alkotott ítéletének elutasítása egybevág Petrarcanak a *Fam* 22.2.11-ben megfogalmazott állításával, mely szerint Plautus egyike volt azoknak a szerzőknek, akiket mindössze egyszer olvasott,¹⁰¹ s éles rosszallását fejezte ki művészetére és tehetségére vonatkozóan az *Ep. Var.* 22-ben is.¹⁰² A *Fam* 5.14-ben, amely

⁹⁶ Orosius Culleót azonosítja a 4.19.6. költőjével. A komédiák középkori kéziratok a költőnek az Afer cognoment adják, Landolfo Colonna különbséget tett a költő és a szenátor között *Breuiarium historiarum*-ában.

⁹⁷ Vö. *Rem.* 2.7. „Et Terentius seruus fuit, et didicit haud seruilis quidem ingenio, et comoedias scripsit hand seruilis stilo, quo et libertatem et inter poetarum duces meruit locum.” (Terentius rabszolga volt, de nem szolgálai tehetséggel és stílussal írta a komédiákat, amelyért kiérdemelte mind a szabadságot, mind a költők vezérei között elfoglalt helyet.)

⁹⁸ A „Vita” téves elnevezés.

⁹⁹ Lásd jegyzet az *Andr.* 976-hoz, cod. Paris bibl. Nat. lat. 10305 (XV. sz., valószínűleg petrarcai eredetű) és Terentius életrajzát a XV. sz.-i cod. Firenze, Bibl. Med. Laur. 38, 18, ff. 140-2 (R. Sabbadini, *SICF* 5, 1897. 303–306).

¹⁰⁰ Úgy tűnik, Colluccio Salutati tapintott rá az igazságra (*De fato et fortuna*, 2,6. 49 Bianca). A középkori álláspont ennek ellenére egy ideig még tartotta magát. 1462-ben Angelo Decembrio, Gasparino Barzizza tanítványa *De politia litteraria* című művében beszámol egy tudósok között folyó párbeszédéről, melynek témája az *Andria* 26-7 értelme, s amely a középkori álláspontot veszi alapul (82,21. 143–151, ed. Basel, 1562).

¹⁰¹ Ennius (!), Felix (!) Capella és Apuleius voltak a többiek. Ebben a levélben Vergiliust, Horatiust, Boethiust és Cicero-t említi mint kedvenceit. Terentiusról egy szó sem esik.

¹⁰² V 288 Fracasetti (Barbatónak írja 1335. október 12-én).

egészen bizonyosan néhány darab elolvasása után született,¹⁰³ Petrarca Plautus elbeszélő tehetségének és jellemábrázolásának erejét dicséri, és kijelenti: „Iam minus Terentium nostrum miror, qui ad illam elegantiam tali usus est duce.” (Most már kevésbé csodálom Terentiusunkat, akinek ekkora elegantiához ilyen vezetőre van szüksége.)

Erről az állításról mégsem szabad azt gondolnunk, hogy ellentmond annak, amit a *Vita Terentii*-ben hoz fel Servius ellen, miszerint az *elegantia* és *proprietas* minden esetben külön fogalmat jelöl.¹⁰⁴ Petrarca nem helyezi Plautust Terentius fölé *elegantia* tekintetében, csupán megerősíti, hogy Terentius nem volt kiválóságban egyedülálló komikus.¹⁰⁵ Petrarca igen meglepő módon igyekszik elkerülni, hogy ellentmondásba keveredjen az antik véleményekkel. Az, hogy milyen kevésbé foglalkoztatja Plautus írásainak speciálisan drámai minősége, egy Boccaccióknak írott leveléből derül ki,¹⁰⁶ ahol ez utóbbit, mint korának Lactantiusát (a *Genealogiae*-re gondolva) és Plautusát dicséri (a *Dekameron* novelláinak ismeretében).

A komikus szövegek megközelítése a Petrarca prózai műveiben megjelenő idézetekből derül ki világosan. Időnként utal egy-egy adott szituációban megjelenő komikus személyiség konkrét mondatára, ám mindezt úgy, mintha egy elbeszélő költemény alakjára vagy epizódjára gondolna, pl. az *Aeneis*-ben. Az is előfordul, hogy maga a komikus költő fogalmaz meg univerzális értékű mondatokat, s ez esetben szó sem esik a drámai szövegkörnyezetről. Az antik megközelítés ezzel teljesen szemben áll.

Érdeemes lenne szemügyre vennünk azt a három terentiusi szövegrészt, amelyet Cicero idéz a *Tusculanae disputationes*-ben, abban a műben, amely Petrarca saját bevallása szerint Terentius felé fordította érdeklődését.¹⁰⁷ A 3.30-1-ben, miután figyelmünkbe ajánlja a fájdalom és gyász lehetséges bekövetkezése felett való elméklődést, Cicero hat verset idéz egy öregember monológjából, akit lesújtottak a fia hirtelen nősüléséről érkező hírek.¹⁰⁸ Cicero semmit sem mond az elbeszélő helyzetéről, sem az etikai közhely szolgálatába állított humorról az adott szituációban. Nem tesz mást, megnevezi a darab szerzőjét: „ergo hoc Terentius a Philosophia sumptum cum tam commode dixerit, nos e quorum fontibus id haustum est, non et dicemus hoc melius et constantius sentiemus?” (ezt tehát Terentius a Philosophiából meríti, mint azt mondja is, de vajon mi kiknek a forrásából merítjük, s nem jobban mondjuk-e el, s nem helyesebben értelmezzük-e?)

Másrészről a 3.65-ben, ahol a gyász akaratlagos természetét kívánja illusztrálni, néhány verstördéket idéz egy öregember beszámolójából, amely arról szól, hogyan büntette meg magát, amiért rosszul ítélte meg fiát,¹⁰⁹ s ezeket Cicero úgy mutatja be, mint *quid ille Terentianus ipse se poeniens*. A 4.76-ban, ahol egy, az erotikus szerven-

¹⁰³ Az első fejezetben részletes listát közöl Plautus témáiról: „Mirum dictu quot ibi iocundas narrationes, quot elegantes nugas inuenerim, quas seruiles fallacias, quas aniles ineptias, quas meretricum blanditias, quam leonis auaritiam, quam parasiti uoraginem, quam senum sollicitudinem, quos adolescentium amores.” (Csodálatos még elmondani is, mennyi tréfás elbeszélést, mennyi elegáns viccet találtam, szolgák csalásait, szolgáltatók bolond beszédét, meretrixek nyájaskodását, oroszlánkapzsiságot, élősködők kapzsi vágját, öreggek aggodalmaskodását, ifjak szerelmeit.)

¹⁰⁴ Servius invokálja Terentius a *Haut*. 960-ban és a *Hec*. 205-ben az *accusare* és az *incusare* közötti különbség „helyes” doktrínájának alátámasztására (*Aen.* 1.410; vö. *Aen.* 6.7, 9.366, 12. 685).

¹⁰⁵ A verbális *elegantia*t illetően lásd *Fam.* 15.1.9; az *eleganter* példamondatokhoz Cicerótól, Horatiustól, az idősebb Pliniustól lásd *Fam.* 3.20.8, 3.14.5 és különösen 5.19.3. A *proprie*hez lásd *Fam.* 3.3.10., 11.10, 12.14.4, 17.6.3, 19.4.1 (*uere et proprie*); „elegantissime et proprie ac uere” Cicero *Tusculanum*-ának margójára vetett jelzői voltak, lásd De Nolhac: *I. m.* (12. jegyz.), I. 238.

¹⁰⁶ *Sen.* 17.2.

¹⁰⁷ *Fam.* 3.18.4.

¹⁰⁸ *Phorm.* 241–246.

¹⁰⁹ *Haut.* 147–148, 135.

dély teljes romboló hatását ecsetelő szolga beszédéből idéz, aki megpróbálja gazdáját lebeszélni arról, hogy viszonyba keveredjen,¹¹⁰ a verseket anélkül építi be saját diskurzusába, hogy a szerzőt megnevezné. A három bekezdésből az első szolgáltatott mintát Petrarca fő módszeréhez, amellyel Terentiuszt idézte. Föl kell hívnunk a figyelmet arra is, mennyire következetes marad Cicero, annak ellenére, hogy a komikus költő és a filozófus közötti határvonalon egyensúlyoz. Petrarca szemében ez a határvonal eltűnik. Terentiusz Ciceróvá vagy Senecává válik, az antik erkölcsi bölcsesség egyik forrásává. Egészen pontosan azzá, ami eddig is volt a görög korának iskoláiban.

Íme egy illusztráció arra a terentiuszi versre vonatkozólag, amelyet az elkövetkező századokban gyakran egy klasszikus műveltséggel rendelkező úriember erkölcsi hozzáállásának lényegeként idéztek: „homo sum, humani nihil a me alienum esse puto” (ember vagyok, semmi emberi nem idegen tőlem; Haut. 77).

Petrarca Terentiusz említése nélkül idézi ezt a gondolatot egy Giovanni Colonnához írott vigasztaló levelében, amely tele van bibliai és a klasszikus irodalomból vett idézetekkel.¹¹¹ Vajon többet tett-e, mint csupán kimásolt egy szövegrészt a *Hautontimorumenusból*, kétséges. Ebből a komédiából más idézetet nem találtam írásaiban. A kérdéses vers azonban megtalálható idézet vagy hivatkozás formájában Cicerónál az *Off.* 1.29–30-ban, Senecánál az *Epist* 95.51-3-ban, Augustinusnál az *Epist* 155.14-ben és más antik és középkori művekben is. Elég valószínűnek látszik, hogy Augustinus Macedonicus grófhhoz írott levele lehetett Petrarca forrása. A levél témája minden ember természetes rokonsága, s a vers mint ennek a doktrínának pogány anticipációja szerepel, mint amit még azok a bolondok és tanulatlanok is megtapsoltak, akik a színházban hallották. Az említett komédiában a vers egyáltalán nem a közös emberiségről szóló komoly mondatként, hanem a más ember belügyeibe való beavatkozás vádjára adott csattanós válaszként szerepel.¹¹² Augustinusnak azonban még antik társasága is akadt a vers kiforgatásához. A Luciliushoz írott 95. levelében, amelyet Petrarcanak mélyrehatóan ismernie kellett,¹¹³ Seneca etikai követelményként állítja elének ezt a mondatot, a bajba jutott embertárs megsegítésére. Petrarca Augustinus referenciáját a színházra vonatkoztatta, még inkább filozófiai magaslatoakra állítva a kijelentést, a gyászoló embertársral szembeni viselkedésre utalva.

Hasonló komikusból-filozófikus fordulattal találkozunk, ha Petrarca Plautus-idézeteit tekintjük:¹¹⁴ ezek mind abból a nyolc darabból származnak, melyek az 1340-es évek vége felé kerültek váratlanul a tulajdonába. A *Fam.* 5.8.7-ben még az *Asinaria* örömlányának kapzsi anyja is a filozófiai bölcsesség forrásává válik.¹¹⁵

A *Philologia Philostratit* talán érdekesebb a filozófiai, mint a drámai jelzővel illetni. Az öt szónyi idézet a legtöbb embernek a jövő felett érzett aggodalmát tárja elének a jelen megbecsülése helyett. Az ötlet Seneca Luciliushoz írott levelében található közhelyre és más filozófiai dialógusaira alapozódik.¹¹⁶ Egyértelműen valamiféle *Tranquillinus-*

¹¹⁰ *Eun.* 59–63.

¹¹¹ *Fam.* 6.3.1–3. Petrarca használatában a *humanitas* a felebaráthoz való könyörületes, megértő hozzáállás, lásd *Fam.* 3.3.8, 3.7.2, 3.11.8, 3.21.5, 4.5.1, 4.7.10, 4.12.2 *et saepe*.

¹¹² Lásd H. D. Jocelyn: *Homosum: humani nil a me alienum puto. Antichthon* 7, 1973. 14–46.

¹¹³ Jóllehet a *Familiares* resben nincs a gyakran szó szerinti idézetek között.

¹¹⁴ S. Prete hoz egy listát (Plautus und Terenz in den Schriften des Francesco Petrarca. *Studi petrarcheschi* 5, 1952. 85–94).

¹¹⁵ Vv 156–158. idézve.

¹¹⁶ Vö. *Epist.* 23.3; 32.2; 72.3; 98.6; 101.10, *Dial.* 10.7.8, 8.5, 9.1, 15.4–5. Petrarca forrása aligha lehetett Stobaeus, *Flor.* 16.28 (Epicurus, Fr. 204 Usener), ahogyan azt M. Lehnerdt (*PhW* 64, 1944. 240) feltételezi.

személyiséghez igazított mondatról van szó. Jó okkal feltételezhetjük, hogy a *Philostatus* is egyfajta beszélő név volt. A klasszikus görögségben jártas ember egy katonai életformát kedvelő ember nevéként interpretálta volna. Petrarca és kortársai azonban nem voltak jártasak a görög kultúrában. Boccaccio úgy gondolta, a név olyasvalakire vonatkozik, „akit a szerelem legyőz”.¹¹⁷ Petrarca egy lelkileg kissé zavart emberre utal. Sok ötlet született a Philológiáról, ezek közül azonban egyik sem túl meggyőző. Néhány kutató egyfajta *meretrixre* gondol, mint Terentius *Thaisa*.¹¹⁸ Mások egy szabad születésű szűzre, akinek karaktere példázza nevét, vagyis a józan ész kedvelője, esetleg megtestesítője. Akár Tranquillinus menyasszonya is lehetne, Philostratus vonakodása után, vagy a nyugtalankodó Philostratusé, akit Tranquillinus megnyugtató bölcsessége győz meg.¹¹⁹ A Philologia azonban nem egyértelműen meggyőző név egyik típusú nő számára sem. Petrarca a szót Seneca Luciliushoz írott 108. leveléből kölcsönözhetette, vagy Martianus Capella *Encyclopediájából*.¹²⁰ Akárcsak a Petrarca számára ismeretlen görög írások,¹²¹ nem annyira a józan ész szeretetére, hanem sokkal inkább a történetek iránti rajongásra utalnak ezek az írások, egyfajta tudós érdeklődésre mindenféle irodalom iránt. Martianus egészen nyíltan különbséget tett a *philologia* és a *philosophia* között. A hét szabad művészet a filozófia bevezetésével részévé válik az emberi tehetségnek, s istenivé teszi azt, *philologiává*. Seneca ezt megkülönbözteti egyrészt a *grammaticától*, másrészt a *philosophiától*. A negatív oldalt is bemutatja, miszerint a könyvek tartalmát illető kíváncsiság nem segíti az igaz bölcsességre törekvő embert: egyformán hátrányt jelent az elme nyugtalanságára nézve, akárcsak az üzlet, a háború és a politika tekintetében. A római szerző az antik filozófiai gondolkodás befolyásos áramlatának ad hangot. Ez az áramlat az egyházatyáknál keresztény színezetet öltött, és kitartott egészen a középkoron át a XIV. századig és még azon is túl. Meglátásom szerint ez a látásmód Petrarcat sokkal jobban befolyásolta, legalábbis életének bizonyos szakaszaiban, mint amennyire archetipikus reneszánsz emberként való ábrázolása megengedné számunkra annak feltételezését, miszerint ifjúkori komédiájának *Philologia* címe nem egy személyre, hanem Philostratus egyik jellemvonására utal. Amennyiben a komédia finoman gúnyt űzött egy szorgalmaskodó tudósjelöltből, különösen alkalmassá vált volna arra, hogy teletűzdelje Lucanus-verssekkel, Vergilius- és Horatius-idézetekkel, ahogyan azt Giovanni Colonna feltételezte, aki domonkos szerzetesként igen sokat utazott és sok mindent látott.¹²²

Petrarca Seneca tragédiáiból vett idézeteit alig választhatjuk el a Vergilius és Statius epikus elbeszélő költeményeiből származóktól. A költőt úgy tekintik, mint a filozófiai bölcsesség felkínálóját és letéteményesét, nem pedig mint olyasvalakit, aki színházi szórakoztatást kínál.¹²³ Petrarca sok év alatt leszűrt következtetése, mely szerint a

¹¹⁷ „Vinto e abbatuto d' amore” (a *Filostrato* címlapja).

¹¹⁸ G. Voigt: *i. m.* (79. jegyz.). 155; W. Creizenach: *Geschichte des neueren Dramas* I. Halle a. S., 1893. 530.

¹¹⁹ Mariotti szerint (*i. m.* /53. jegyz./). 205 (= *Scritti med.* 129/) Philostratus lánya lett volna, aki a Tranquillinusszal való házasságba menekül; Bernardi Perini szerint (*i. m.* /33. jegyz./). 163–164) Tranquillinus lánya, akit Philostratus elnyert.

¹²⁰ Aligha Cicerótól való, *Fam.* 16.21.4.

¹²¹ Plutarchos, *Vit. Lucull.* 1.7, *Mor.* 645c (*Quaest. conv. praef.* A φιλόσοφος-hoz lásd: 690c, 709a), Arrian, *Epict.* 4.4.1 (a φιλόλογος-hoz lásd 3.2.13; a φιλολογειν-hez 3.10.10). Más példák is találhatóak: Nuchelmans: *Studien über φιλόλογος, φιλόλογια und φιλολογειν*. Diss. Nijmegen, 1950; és H. Kuch: *i. m.* (33. jegyz.).

¹²² *Fam.* 2.7.5. Colonnát szólítja meg a *Fam.* 2.5, 6, 8; 3.13; 6.2,3,4. Ő írta a *De uiris illustribus* és a *Mare historiarum* mot. Általában lásd S. L. Forte: John Colonna O. P. Life and Writings, 1298–1340. *Archivum Fratrum Praedicatorum* 20, 1950. 396–414.

¹²³ Vö. *Fam.* 12.2.22, 14.2.12.

tragédiákat nem ugyanaz az ember írta, aki Luciliusszal levelezett, és filozófiai dialógusokat szerkesztett,¹²⁴ kritikus jellemről tesz bizonyosságot, s ez szintén alátámasztja a Terentius identitásához való hozzáállását. Másrészt az a kérdés, hogy vajon nyilvános színpadi előadásra íródtak-e a darabok vagy privát felolvasásra, esetleg könyvtári tanulmányozásra,¹²⁵ úgy tűnik, nem tartozott érdeklődési körébe.

Általában igaz lehet, amit Rudolph Pfeiffer megfogalmazott,¹²⁶ miszerint Petrarca főszereplőnek tekinthető egy, az antik irodalmi örökségre kihegyezett, új megközelítési módszer megteremtésében. A komédia és a tragédia azonban nem jelentett számára olyan nagy érdeklődési területet ebből az örökségből, mint azok számára, akik a kései antikvitásban tovább őrizték azt, vagy azok számára, akikre a XV. században hagyományozódott. A két drámai műfaj aligha különült el Petrarca számára a szatírától vagy az epikától. Nem játszottak fontos szerepet iskolai tanulmányaiban sem. Féktelen irodalmi étvágya juttatta el a Senecának tulajdonított tragédiákhoz, Terentius hat, Plautus nyolc komédiájához. Mindez nem inspirálta egyéni törekvésekre. A *Philologia Philostrati* csupán egy humoros elbeszélés, melynek erkölcsi középpontjában a középszerű társadalmi státuszú emberek állnak, s nem néz távolabbra vissza, mint a két közvetlen évszázad. Nincs okunk rá, hogy Terentiusszal asszociáljuk, úgy, mint az *Africát* Vergiliusszal. Sem Terentius, sem Plautus hatása nem mutatható ki Petrarca latinságában. Ugyanezen ok miatt nem számítanak Cicero Atticushoz, testvéréhez, Quintushoz és Brutushoz írott levelei, annak ellenére sem, hogy ezek nyomán kezdett el személyekről és filozófiai kérdésekről írni. Seneca Luciliushoz írott levelei és Plinius első száz levele mindvégig modelljei maradtak episztolográfiájának. Szükségszerűen retorikai alapú iskolázottsága szabta meg általában stílusát, s a különböző irodalmi műfajok közül, amelyek tanulmányozásába belefogott, és későbbi éveiben is folytatótt, leginkább a szónoklat és az azzal rokon műfajok foglalkoztatták. Plautus egyetlen olvasás utáni mellőzése (mint Apuleiusé is) talán sokkal inkább a szerző latinitásának vagy az olvasott tartalomnak szólt. A következő évszázad sokkal többre becsülte a klasszikus örökség változatosságát.

Fordította: Szendrényi Marietta

¹²⁴ Lásd fent, 23. jegyz.

¹²⁵ A kérdésfelvetést illetően lásd fent, 17. jegyz. Alberto Mussato *Eccerinise* kísérlet a senecai tragédia formájának adaptálására, de kivüláglík, hogy igen messze került mindentől, ami drámának nevezhető.

¹²⁶ *I. m.* (8. jegyz.). 3.